

(Svimez 2003: 4). Vidare har det påståtts att om BNP för de 12 Euro-medlemsstaterna indexeras till 100, så motsvarar hela Italiens BNP 103,1, Nord- och Mellanitalien 119,9 och Syditalien 72,2, Östra Tyskland 117,8, Spanien 70,2 Grekland 61,7 och Irland 61,6 och Portugal 51,9 (Apicella 1996: 119–127; Cuffaro Cusimano Vassallo 2003: 16).

Ekonomi är mycket men inte allt. I Italien, som i många andra stater, mäts varje år städernas levnadsstandard, som en sammanvägning av olika faktorer: kriminalitet, transporter osv. År 2001 låg Bolzano (i Norditalien) på första plats och först på 46:e plats återfanns en stad från Syditalien (Nuoro). Den sista i rankningen var Palermo i Syditalien, och man måste upp till 85:e plats för att hitta en (Frosinone) som inte tillhör Syditalien (Il sole24 Ore: 11).

De kulturella skillnaderna är svårsmåbara, men förmodligen var och är de större än de ekonomiska, vilket jag åtminstone delvis skall försöka belysa. Före 1861 kände inte de två delarna av halvön varandra, och när de enades förstod de inte varandra. Detta även rent bokstavligt, eftersom dialekterna var så utbredda och användningen av italienskan som nationellt språk så ovanlig att även det enklaste samtal vållade problem. Det hände till exempel att Milanobor som befann sig i Neapel och försökte uttrycka sig på italienska blev tagna för engelsmän (De Mauro 1984: 43). Men problemen var ännu allvarligare. Så snart halvön hade enats efter Norditaliens aktion, började syditalienarna betrakta piemonteser som de senaste i raden av inkräktare och våldsamma rövare, vilka under århundraden hade ockuperat landsändan (vi skall återkomma till detta). Även många norditalienare blev besvikna. Luigi Carlo Farini, en av dåtidens viktigaste politiker, skrev chockerad från sin första resa till Syditalien: "... Vad fasen är det här för länder? ... Vilka barbarer! Detta är inte Italien!? Det är Afrika! Beduinerna är, i jämförelse med dessa tölpar, blommor av medborgerliga dygder" (Salvadori 1952: 28).

Idag, eller åtminstone till mitten av 1990-talet, förefaller situationen inte ha förändrats nämnvärt. I Syditalien betraktar man sig fortfarande som offer, som vi skall se framöver, samtidigt som vissa undersökningar visar att en stor del av

norditalienarnas tankar om syditalienarna går på linjen: "De skaffar många barn och kräver sedan att andra ska försörja dem"; "De är ansvariga för ineffektiviteten i den offentliga förvaltningen och för kriminaliteten i Norditalien"; några påstår att "i grunden och botten är de afrikaner" (Anfossi 1962: 262).

På väggar i Mellan- och Norditalien kan man läsa texter som: "Syditalien = kolera" (La Repubblica, 1989: 21); "Hitler: gör med syditalienarna som med judarna" (La Repubblica 1991: 23), och en undersökning i Lombardiet (Biorcio 1991: 59) visade att 35,2 % av de intervjuade instämde med påståendet: "om det fanns färre syditalienare i Lombardiet skulle man kunna trivas mycket bättre".

3. Artikelns syfte

I denna artikel skall jag kort sammanfatta de viktigaste teserna i frågan om Syditalien. De faktorer som kan anges som orsaker i frågan om Syditalien kan sammanföras i tre grupper, nämligen strukturella, ekonomiska och kulturella faktorer. Vidare kommer jag att presentera några reflexioner kring detta.

Innan jag fortsätter vill jag klargöra att det finns tre hypoteser som inte kommer att behandlas. Den första, som är relaterad till jordbruksfrågan, kommer bara att nämnas i förbigående. Från 1861 till 1970 var Italien framförallt ett jordbruksland, i synnerhet Syditalien. Därför är det inte förvånande att många har ansett att det för att lösa frågan om Syditalien borde räcka med att lösa jordbruksfrågan (Caracciolo 1958; Cardini 1985: 229 Nitti 1958 IV, 1: 263; Villari 1875: 80, 83 Franchetti Sonnino 1975: 117, 214, 178 Lombroso 1898: 148). Idag är Italien ett högindustrialiserat land och jordbruket spelar endast en liten roll i den allmänna ekonomin. Därför är det inte motiverat att undersöka denna hypotes närmare, även om den under många år har genererat en mycket stor mängd studier.

Den andra hypotesen som utelämnas är den som förutsätter en rasmässig underlägsenhet hos befolkningen i Syditalien, en teori som på sin tid t.o.m. ansågs ha ett vetenskapligt värde (Teti

1993; Salvatori 1960: 184). Den kan uteslutas av rent förnuftsmissiga skäl.

Vidare utesluts också teorin om klimatet som orsak till skillnaderna; denna teori är mycket spridd bland allmänheten, men vilar på bristande vetenskaplig grund (Tortorella 1994: 1–21).

4. Första delen: strukturella orsaker

En tankelinje (Darkest 1999), som har varit mycket varaktig, ser frågan om Syditalien som en följd av vissa negativa strukturella faktorer. Om syditalienarna själva, eller någon annan, befriar Syditalien från dessa faktorer, kommer frågan om Syditalien att lösas automatiskt.

4.1 Huset Bourbon

Familjen Bourbons spanska släktgren började styra över Syditalien 1738 som en följd av Wienfreden, vilken hade avslutat det polska tronföljarkriget. När liberala och nationalistiska idéer för ungefär ett hundra år sedan spreds i hela Europa inleddes en rättslig process mot Huset Bourbon, precis som mot alla andra monarkier som var kopplade till *ancien régime* (De Ruggiero 1954).

Huset Bourbon kom att betraktas som ansvarigt för alla Syditaliens olyckor, särskilt misär, vidskepelse, despotism, korruption, osedlighet, svekfullhet, ohederlighet, enfald och okunnighet. Som om detta inte vore nog gynnade Huset Bourbon, enligt dessa anklagelser, klasskonflikter och maffia, hade en negativ attityd till järnvägar, frihandel och kultur samt vår skyldiga till neapelbornas lättja och kryperi och kalabresernas tendens till sysslolöshet och bristfälliga hygien, etc. (Cavour 1961, vol V: 48, 327, 367; Alatri 1953: 752; Villari 1878: 68, 41; Fucini 1919: 5, 15; Lombroso 1973: 86, 85).

Av dessa skäl upplevde sig den nationalistiska och liberala rörelsen i Norditalien vara förpliktigad att agera för Syditaliens räddning och befria dem från bourbonerna. Camillo Cavour, statminister i Kungadömet Sardinien försökte inför riksdagen rättfärdiga "ockupationen" av Syditalien (eller "befrielsen" enligt andras åsikter): "Den kungliga regeringen kunde inte förbli lik-

giltig inför det beklagansvärda läge som Syditalien befann sig i" (Cavour 1872: 273).

Ett omdiskuterat tema som ligger så långt tillbaka i tiden hade inte varit värt uppmärksamhet om det inte vore för att Huset Bourbon än idag ofta betraktas som ansvarigt för den merparten av Syditaliens olyckor. I själva verket blir man, om man läser dagens vetenskapliga litteratur, bläddrar i tidningar eller lyssnar på tågsamtal, inte sällan bibringad uppfattningen att Bourbonsläkten allttjämt anses skyldig till dagens korruption inom byråkratin, Syditaliens höga kriminalitet, maffian, camorran och 'ndranghetan etc. Fortfarande hundrafyrtio år efter det att den sista bourbonen, Ferdinand II, lämnade Italien skulle alla Syditaliens problem bero på "den skurken Ferdinand" (Catanzaro 1988: 72, 77; Gambetta 1992: 92–93; Hess 1970; Ciconte 1992: 202; Tranfaglia 1991; Barzini 1964: 272; Schneider Schneider 1976: 229). Så sent som 2001 beskrev Sabino Cassese – en framträdande expert på Italiens offentliga administration – italiensk byråkrati som orörlig, ineffektiv, parasitisk och "bourbonsk" (Cassese 2001: 164, 184). Avslutningsvis kan det påpekas att om man bläddrar i de vanligaste italienska ordböckerna får man veta att adjektivet *bourbonsk* betyder 'bakåsträvande', 'retorisk', 'reaktionär', 'auktoritär', 'polisjär' (Zingarelli 1983; Devoto & Oli 1992).

Men är det möjligt att fyra eller fem spanska kungar med så få anhängare har vållat så stor skada? Redan år 1904 observerade Giustino Fortunato, som forskade om Syditaliens problem, att "vad gällde det stora fördärvet för kroppsligade, men inte orsakade, bourbonerna det; de fann korruptionen, kanske förvärrade de den, men de skapade den inte. Frågan om Syditalien har äldre och djupare orsaker...". Fortunato angrep "vanliga förutfattade meningar: allt som är fel beror på Spanien och bourbonerna... Var den spanska dominansen kanske mjukare i Lombardiet, och en bourbonsk regering i Parma kanske mindre skadlig än hos oss?" (Fortunato 1973: vol. I, 555). Till Giustino Fortunatos argumentation bör bara läggas att italienarna ofta glömmer att även Sardinien, som under tidigare sekler inte styrdes av bourboner utan av en på-

stadd effektiv och upplyst Piemonteregering, tillhör Syditalien.

4.2 Ineffektivitet och korruption:

Offentliga sektorn

Det sägs ofta att den avgörande orsaken till Syditaliens efterblivenhet är den ineffektiva och korruperade byråkratin dels i den privata sektorn, men framförallt i den offentliga. Vad detta beträffar finns tre stereotyper: den italienska statens byråkrati är ineffektiv och korruperad; den består framförallt av folk från Syditalien; den är ineffektiv framförallt i Syditalien.

Den första stereotypen är inte intressant i detta sammanhang eftersom den behandlar hela Italien, inte bara Syditalien. Den andra stereotypen är litet mer intressant, och förefaller vara korrekt. Den beskriver ett fenomen som är välkänt från 1960-talet: *meridionalizzazione dello Stato* "syditalienisering/meridionalisering av staten" (Billotta 1983: 85–101; De Rosa 1974: 231–239).

Det är riktigt att de högsta byråkratiska cheferna kom från Nord- och Mellanitalien under hela 1800-talet (Nitti 1958: 584 Ragonieri 1979: 119, 136), men det saknas data angående de andra nivåerna. Sedan början av 1900-talet har vi bevitnat en progressiv ökning av syditalienare i den offentliga förvaltningen. Redan 1950 var 78 % av de högsta tjänstemännen från Syditalien; år 1960 var de 84 % (Cassese 1999: 56).

Undersökningar av hela kåren ger följande vid handen: år 1954 var 43 % av tjänstemännen från Syditalien (Cappelletti 1974), år 1990 hade siffran stigit till 68 % (Araba Giannusso 1994: 278) och år 1994 utgjorde syditalienarna 51,6 % av byråkratin medan de utgjorde 36,7 % av hela befolkningen (Cassese Franchini 1994: 59; Chiarini 1995: 119–154).

Om man till dessa siffror lägger att den offentliga administrationen är den institution som italienarna uppvisar lägst förtroende för, långt mindre än för näringslivet, kyrkan osv. (Eurispes 2001: 387), blir det tydligt vilket problem det är med "syditalienisering av staten" (Amoretti 2002: 269–304).

Vad gäller den tredje stereotypen, nämligen att byråkratin är mer ineffektiv i Syd- än i Nor-

Tabell 1. Andelen utnyttjade EU-strukturfonder (Censis 1993: 111).

Region	Andel
Norditalien	80,6 %
Mellanitalien	67,8 %
Syditalien	60,4 %

ditalien, visar några studier (Censis 1995: 245; Svimez 1999: 245), bland annat Putnams välkända studie (1993) som kommer att analyseras nedan, att Syditaliens regioner är de ineffektiva—man administrerar mycket sämre i Syd- än i Norditalien. Låt oss som exempel se på utdelningen av EU:s strukturfonder. EU delar årligen ut flera miljarder euro, framför allt i underutvecklade områden, för att främja utveckling. Byråkratiska svårigheter hindrar dock vissa områden att utnyttja fonderna fullt ut (Tabell 1).

4.3 Ineffektivitet: Den semi-offentliga sektorn

Ineffektiviteten berör inte bara den offentliga förvaltningen, utan också de sektorer som vanligtvis definieras som semi-offentliga eller halvstatliga, det vill säga företag där staten är den enda eller den avgörande ekonomiska aktören. En välutforskad sektor är bankväsendet. Undersökningar inom detta område visar att de tjänster som bankerna i Syditalien tillhandahåller är utvecklade och dyra i jämförelse med de i norr. Personalkostnaderna är hela 30 % högre och driftskostnaderna 20–24 % högre än i Norditalien. Sammanfattningsvis är de bankanställda i Syditalien alltför många och ineffektiva, och detta faktum, tillsammans med andra företeelser, som kommer att beröras senare, ger de syditalienska bankerna stora problem (Messori 1997: 144; D'Antonio D'Antonio 1998: 426; Jossa 1997: 28; Jappelli 1993: 47–57; Ventriglia 1986: 603–618; D'Amino Trifilidis 1989: 399–428; Pepe 1998: 279–280; Bodo Viesti 1997: 78; Svimez 1999: 223).

Ineffektivitet kännetecknar också den statliga industrin, det vill säga de industrier i vilka staten är den enda aktieägaren. På detta område finns

det ytterst få studier gjorda (Bàculo 1991: 639–669), men även här tycks effektiviteten vara högre i norra Italien än i södra.

4.4 Ineffektivitet: Den privata sektorn

Det finns ännu färre ingående studier av effektiviteten inom den privata sektorn. De få analyser som gjorts pekar alla mot att personalkostnaderna i Syditalien är högre än i Mellan- och Norditalien, medan produktiviteten är lägre, i en del fall t.o.m. 50 % lägre (Bàculo 1991: 639–669; Prosperetti Varetto 1990; Bodo Viesti 1997: 52).

Sammanfattningsvis kan man säga att om man accepterar antagandet att en ineffektiv byråkrati inom såväl den offentliga sektorn som den semi-offentliga och den privata sektorn bidrar till underutveckling, är förklaringen tillämplig för Syditalien.

4.5 Bristande eller bristfälliga strukturer?

Ett ämne som ofta berörs när den syditalienska frågan diskuteras, är att utveckling omöjliggörs när de nödvändiga infrastrukturella verktygen saknas: vägar, broar, järnvägar, och därtill skolor, forskningscentra, m.m. För att inte bredda denna studie alltför mycket skall jag här bara beröra två sektorer: skola och transportmedel.

Redan för 140 år sedan beskrev de första resenärerna i söder det syditalienska skolsystemets eländiga tillstånd: förfallna skolsalar, utbildade lärare och total brist på skolmaterial, också det allra enklaste och billigaste som papper och penna. Visserligen bör dessa vittnesmål läsas kritiskt, eftersom de syftade till att chockera läsarna, håna den gamla Bourbonregimen och indirekt hylla det norditalienska skolsystemet. Säkert är dock att år 1871 var analfabetismen i Norditalien 59 %, medan den i Syditalien var 84,1 % (Tullio De Mauro 1984: 39–40, 57).

Aktuella data indikerar att det fortfarande finns en klyfta som proportionellt sett mer eller mindre motsvarar den som fanns för 140 år sedan. Syditalien ligger efter Norditalien vad gäller skolbyggnader, antal elever per klass, yrkesinriktade kurser och kunskapsnivå. Forsknings-

Tabell 2: Den didaktiska och organisatoriska kvaliteten i grundskolan, procent (Censis 1993: 139).

	Nord/ O	Nord/ V	Mellan	Syd	Genomsnitt
God	64,7	49,1	44,6	18,9	41,0
Tillräcklig	26,8	27,3	30,4	12,3	22,2
Otillräcklig	8,5	23,6	25,0	68,8	36,8
Totalt	100	100	100	100	100

Tabell 3: Studieresultat uppnådda i grundskolan (Censis 1993: 139).

	Nord/ O	Nord/ V	Mellan	Syd	Genomsnitt
Italienska	103,8	106,2	101,4	92,4	100
Matematik	106,4	106,2	101,1	91,8	100

instituttet Censis mätningar av den didaktiska och organisatoriska kvaliteten i grundskolan samt uppnådda studieresultat bekräftar denna tes (Tabell 2 och 3).

Istat har också samlat data angående byggnader och speciella strukturer för handikappade barn, skolor med språklaboratorier, kemiska laboratorier osv. men resultaten är desamma: Syditalien ligger efter Nord- och Mellanitalien (Istat 2001b: 142, 292; Istat 1996: 18–20).

Beträffande transporter är frågan betydligt mer omdiskuterad än skolan. Vad man vet är att de första resenärer som besökte Syditalien var mycket upprörda över de få och undermåliga vägarna, och även om vi kan ställa oss skeptiska till deras skildringar är det ett faktum att vägnätet år 1861 i Kungariket Italien i genomsnitt var 0,1 km/km² medan det i de nordliga regionerna var 0,3 km/km² (Castronovo 1975: 49). Angående järnvägen kan vi konstatera att Kungariket Italien år 1861 hade 1 623 kilometer aktiv järnväg,

medan det bara fanns 100 kilometer i före detta Kungariket Neapel (Clough 1964: 27).

Läget är idag är mycket mer omdebatterat med två huvudsakliga uppfattningar. Å ena sidan hävdar vissa att klyftan fortfarande är i det närmaste lika stor. Exempelvis har Syditalien sammanlagt bara 52,4 % av den transportinfrastruktur som finns i Nord- och Mellanitalien (Di Palma Mazziotto Rosa 1999: 239–283; D'Antonio – D'Antonio 1998: 441; Di Palma 1990).

Å andra sidan hävdar somliga att Syditalien praktiskt taget har nått upp till norditaliensk standard i fråga om järnvägsnät (Censis 1993: 423), flygplatser (Censis 1993: 425), kusthamnar (Censis 1993: 426), fast telefoni (Censis 1998: 414), mobiltelefoni (Istat 1999) och internetförbindelser (Istat 2001b: 265). Det har till och med konstaterats att delar av Syditalien – precis som delar av övriga Italien – har nått en "mättnad på infrastruktur" (Censis 1993: 726–9; Svimez 1999: 726–9).

Men även om man skulle kunna enas kring samma siffror, skulle en annan viktig fråga kvarstå: är undermålig infrastruktur orsaken till eller konsekvensen av en underutvecklad ekonomi?

4.6 Organiserad brottslighet: mafia, camorra, 'ndrangheta

Den utbredda kriminaliteten

En annan faktor som anförs som orsak till underutvecklingen är den så kallade *criminalità organizzata*, den organiserade brottsligheten, det vill säga *mafia*, *camorra* och *'ndrangheta*. *Mafia* finns i en stor del av Sicilien, *'ndrangheta* i en stor del av Calabrien och *camorra* i Neapel och dess omgivning. Alltsedan de första åren av politisk enhet har det varit välkänt att småbrukarna varit tvungna att betala ett "bidrag" till camorran för att få sälja sina produkter på stadens marknad. Men även godsägarna krävdes på ersättning för "beskydd", något som i stort sett alla betalade. Till och med "... tidningarna i Neapel var tvungna att betala en skatt till camorran för att kunna säljas offentligt på gatorna ..." (Villari 1971: 93).

Fortfarande är "beskyddet" maffians, camorrans och 'ndranghetas mest frekventa verksam-

het, även om det också förekommer kidnappningar i utpressningssyfte, smuggling och, framförallt, narkotikahandel (Franchetti 1925: 288; Ciconte 1992: 326–327). Pino Arlacchi, en framstående maffiaexpert, har beräknat att "i de områden där maffian agerar, stiger baspriserna för offentliga arbeten med 15 %" (Arlacchi 1983: 127). Två svenska forskare har kommit till slutsatsen att "företagaren befinner sig i situationen att han måste betala två olika typer av skatt; en nationell skatt och en avgift till kriminella organisationer" (Millock – Olson 1993: 78–79). Vidare finns det andra, icke enbart ekonomiska faktorer. Ganska ofta innehåller tidningarna nyheter om att en företagare har blivit mördad av maffian eftersom han inte ville betala för "beskyddet". Detta faktum stimulerar helt klart inte lusten att investera.

Mini-kriminalitet

Utöver *mafia*, *camorra* och *'ndrangheta* förekommer också den så kallade "mini-kriminaliteten", för att använda en eufemism – det vill säga mord, stölder, rån och liknande brott. Det är svårt att finna pålitliga uppgifter, ändå presenteras siffrorna i tabell 4 för år 1998.

Som vi kan se är det av de första fem bara Lombardiet som inte tillhör Syditalien. Angående stöld finns ingen av söderns regioner på de första fem platserna, men vad beträffar överfall redovisas siffrorna i tabell 5. Angående människorov finns siffrorna i tabell 6. Det är lätt att

Tabell 4. Mord, syditalienska regioner är markerade med fetstil (Censis 2000a: tab.16 s. 37).

Region	Antal	Andel av nationellt
1. Kampanien	199	22,7 %
2. Sicilien	140	16 %
3. Lombardiet	91	10,4 %
4. Kalabrien	85	9,7 %
5. Apulien	80	9,1 %
Totalt, fem regioner	595	67,9 %
Totalt, Italien	876	100 %

Tabell 5. Överfall. (Censis 2000a: tab. 16 s. 37)

Region	Antal	Andel av nationellt
1. Kampanien	8 355	23,5 %
2. Latium	4 909	13,8 %
3. Lombardiet	4 908	13,8 %
4. Sicilien	4 535	12,8 %
5. Apulien	2 946	8,3 %
<hr/>		
Totalt, fem regioner	25 653	72,2 %
<hr/>		
Totalt, Italien	35 507	100 %

Tabell 6. Människorov (Censis 2000a: tab. 16 s. 37)

Region	Antal	Andel av nationellt
1. Kampanien	9 772	23,2 %
2. Lombardiet	5 616	14,9 %
3. Sicilien	5 459	14,4 %
4. Latium	4 755	12,6 %
5. Piemonte	2 863	7,6 %
<hr/>		
Totalt, fem regioner	27 465	72,7 %
<hr/>		
Totalt, Italien	37 782	100 %

inse hur situationen drabbar syditalienarna, och framförallt investeringarna (Censis 2003: 1).

4.7 Klientelism, släktnät etc.

Det är inte lätt att skilja fenomen som *clientelismo* (dvs. beskyddarverksamhet), släktnät, nepotism, rekommendationer, etc. från varandra. Var och en av dessa termer kan, naturligtvis, i sin tur definieras på olika sätt. För att inte gå vilse i denna labyrinth kommer jag här bara att behandla *clientelismo*. Med *clientelismo* menas en relation mellan ojämliga personer, i vilken det finns en mäktig person (en beskyddare, gudfader) som försvarar och understödjer sina underordnade (gudsöner, klienter). Dessa underordnade personer är, i sin tur, bundna till gudfadern med bönor av trohet och hjälp (Louis Sawicki 1998: 7; Peters 1978: 148). Inom *clientelismo* är resur-

Tabell 7. Graden av släktskap med borgmästare, vice borgmästare, borgarråd och kommunfullmäktigemedlemmar (före detta eller aktuella ämbeten) bland kommunanställda i en liten by i Syditalien.

Syskon	3	13,5 %
Barn	3	12,5 %
Barnbarn, syskonbarn	4	16,7 %
Svågrar, svägerskor, kusiner, andra släktingar, faddrar eller "vänner"	11	45,0 %
<hr/>		
Totalt	24	100 %

sema "controlled and transferred on a personal basis" och förtroendet för en person ersätter förtroendet för institutioner (Walston 1988: 2).

Det är svårt att tillhandahålla kvantitativa statistiska uppgifter om *clientelismo*, eftersom det är ett fenomen som är svårt att dokumentera. En dokumentation har gjorts av sociologen Piselli (1981: 237) som har analyserat den sociala strukturen i en liten by i Syditalien, och bland annat har sammanfattat situationen som framgår av tabell 7.

Pisellis uppgifter härrör från 1980-talet, men det verkar som om situationen är oförändrad. Nyligen (1999) tillkännagav Marco Vitale, ordförande i Gioia Tauros hamnbolag i Kalabrien, att han regelbundet betalar pengar under bordet till politiker, och tillade att "om jag vill bygga ett sjukhus måste jag lova stadsfullmäktige X att anställa hans skyddsling Y" (Cassese Franchini 1994: 15). Naturligtvis finns *clientelismo* också i Nord- och Mellanitalien, och säkert utanför Italien. Men enligt den amerikanska antropologen Zinn, som under senare tid har gjort en väldokumenterad undersökning, är *clientelismo* ett grundläggande element, en väsentlig faktor i syditalienarnas identitet (Zinn 2001: 167).

Det har gjorts försök att ge en positiv tolkning av *clientelismo*. Man har argumenterat för att den i några fall är effektiv, inte bara för att samla resurser, utan också genom att använda dem på ett nyttigt och rationellt sätt (Piattoni 1998; Mutti 1994b). Den vanligaste tolkningen av *clientelismo* är dock negativ. Framförallt noteras det att

clientelismo står i motsatsförhållande till det moderna politiska systemet; för paret beskyddare/skyddsling existerar inte axeln höger/vänster eller valkampanjer. Bara "vännerna" existerar, de som har en hög position och som distribuerar sina tillgångar nedåt. Vännerna saknar idéer och politiska program, och allierar sig blott med dem som har makten, vem det än må vara (Chubb 1982; Turiello 1889: 143; Cartocci 1990).

Men framförallt kan man notera att *clientelismo* inte styr resurserna till de områden som verkligen behöver dem, utan dit den mäktigaste gudfadern lyckas rikta dem. Därför bygger man till exempel vägar med faraoniska dimensioner, vägar som ingen eller nästan ingen åker på, men som kopplar ihop två eller tre obetydliga byar, en lokal gudfaders valområde (Walston 1988: 81). Slutligen kan man fråga sig om det finns någon större skillnad mellan *clientelismo* och korruption (Chinnici, Di Giovanni 1985: 121–135).

4.8 Kommentarer till den första delen

Om man sammanfattar vad jag hittills presenterat, tvingas man dra slutsatsen att den enda fördelen med att investera i Syditalien är en något lägre lönenivå, cirka 90 % av den i Mellan- och Norditalien (Censis 1993: 59; Capparucci 1996: 945; Contini 1988: 248; Istat 2000b: 197). I övrigt dominerar nackdelarna. I jämförelse med Norditalien är arbetskraften, både den offentliga och den privata, mindre effektiv, kriminaliteten är högre, infrastrukturen är ofta mer outvecklad, och det finns ett klientnät som vanligtvis gör det svårt att använda resurserna rationellt.

5. Andra delen: ekonomiska orsaker

5.1 Introduktion

Jag skall här inte ens försöka göra en översikt av alla ekonomiska teorier om den sena utvecklingen i Syditalien i jämförelse med Norditalien. Tveklöst är de många, och jag kan här bara nämna en av dem, en teori som kan tyckas banal, men som i själva verket inte är det, nämligen konstaterandet att Syditalien är mer geografiskt avläg-

set än Norditalien från det högt utvecklade Nord- och Västeuropa, och på grund av detta perifera läge släpar efter i utvecklingen (Clough Levi 1956: 334–349; De Ceco 1974).

Jag kommer här bara att granska den teori, enligt vilken Syditaliens underutveckling beror på dess förhållande till Norditalien. Denna teori har inte bara varit den vetenskapligt mest omdiskuterade, utan också den som, förenklad och reducerad till slogan, är mest spridd på folklig nivå. "Vi är en koloni till Norditalien" är en fras som man ofta hör i Syditalien, medan man i Norditalien säger att "Syditalien är en onyttig och tom vagn som Norditalien måste släpa på".

5.2 Ciccotti

Teorin formulerades först av Ettore Ciccotti (Pedio 1983). Ciccotti (1863–1939) var universitetslärare i historia och klassisk litteratur. Han var en duktig forskare i ämnet antikens historia. Hans *Tramonto della schiavitù nel mondo antico* från 1899 betraktas än idag som en av de mest lysande studierna i ämnet och ges regelbundet ut i nytryck. Han var socialist, politisk agitator, parlamentariker, senare omedgörlig antifascist ända till sin död. Ciccotti var en briljant talare och en briljant politiker. Fullt så briljanta var däremot inte hans funderingar kring frågan om Syditalien ur ett vetenskapligt perspektiv. Hursomhelst är hans idé i sammandrag följande. Före den politiska enheten hade Syditalien en balans, orättvis men stabil, både socialt och vad gällde jordbruket. Sedan kom piemonteserna och med dem jordbrukskrisen, revolterna från jordbruksbefolkningen, utvandringen osv. Resultatet blev att småbrukarna arbetade mer och fick mindre betalt. Allt detta skedde inte av en slump: "Det enade Italien blev den stora marknaden för den industrialiserade regionen", skriver Ciccotti. Egentligen skulle industrialisering inte vara något dåligt i sig, men den italienska kapitalismen var otillräcklig och svag, vilket gav de ovan beskrivna resultaten (Ciccotti 1904: 62).

Som vi kan se är beskrivningen ganska allmän och icke-analytisk, men i huvudsak innebär den början till den teori som påstår att Syditalien blev förstört av den politiska enigheten.

5.3 Francesco Saverio Nitti

Efter Ciccotti har teorin omformulerats på ett tämligen systematiskt sätt inom det liberal-demokratiska fältet av åtminstone tre viktiga forskare, Antonio De Viti De Marco, Giustino Fortunato och Francesco Saverio Nitti. Den har sedan spridits av många politiska agitatorer, till exempel Gaetano Salvemini. Jag väljer att kortfattat sammanfatta Nittis tankar. Orsaken till detta är inte bara att han betraktas som "den starkaste försvararen" av teorin (Cafagna 1989: 207) utan också, och framförallt, för att det verkar som om Nitti formulerade teorin på ett mer systematiskt sätt än de andra, vilka förresten ofta har påverkats av honom (Salvatori 1960: 237; Fortunato 1973, Vol. II, 562; Dorso 1972: 206; Colajanni 1898: 30–40; Castronovo 1975: 46–47; Cafiero 1989: 19).

Francesco Saverio Nitti föddes år 1868 i Melfi nära Potenza, i Syditaliens hjärta. Som ung var han republikan; senare accepterade han monarkin, men förblev något som vi kan kalla radikal-demokratisk. Som docent i nationalekonomi från och med 1893 undervisade han i flera discipliner, inte bara nationalekonomi, utan också statistisk ekonomi, finanskunskap och finansrätt. Han var parlamentariker för det liberala partiet flera gånger, minister i olika ekonomiska departement, och blev också statsminister under ett år, från juni 1919 till juni 1920. Han motsatte sig fascismen och gick 1924 i exil i Frankrike. Han återkom till Italien efter kriget och dog i Rom 1953.

Nitti fokuserar på tre väsentliga punkter. Den första är att "Syditalien i proportion till sin förmögenhet betalar mycket mer än Norditalien i alla sorters skatter; och det motsatta att staten spenderar mindre". Den andra är att Syditaliens kapital, även vad gäller den privata sektorn, investeras i Norditalien och utnyttjas till dess utveckling. Den tredje är att tariffsystemet gynnar den norra delen av landet (Nitti 1958, Vol. I: 141).

Nitti kom till slutsatsen att Syditalien betalade mer än Norditalien, genom att noggrant analysera den nationella statens budget för åren 1862 till 1896/1897. Statens viktigaste inkomstkälla var vid den tiden fastighetsskatten, alltså beskattningen av fast egendom som mark och hus. Den

borde ha belastat både Nord- och Syditalien på samma sätt, men i praktiken beskattade den "snarare egendomens utsträckning än ägarens inkomst". Eftersom det i Syditalien fanns utbredda markegendomar som gav liten avkastning, betalade Syditalien mer än Norditalien. Också vad gällde byggnader missgynnade skatten Syditalien, eftersom den framförallt drabbade områden med hög koncentration av bebyggelse. I Nord- och Mellanitalien bor nämligen småbrukarna spridda på landsbygden, medan de i Syditalien lever koncentrerade till små byar (Nitti 1958: Vol. II: 80–82).

Statens andra stora inkomstkälla var skatten på lös egendom, som belastade inkomster från handel, industri och fria yrken som advokat, läkare, vetenskapsman m.fl. I teorin tycktes denna skatt ha varit avsiktligt utformad för att belasta Norditalien, där det fanns gott om industrier och handel. Men på grund av ett av den italienska byråkratins många mysterier betalade Syditalien lika mycket som Norditalien. "Provinsen Potenza är en av de fattigaste i Italien: det finns inga spår av någon stor industri; ändå betalar den nästan lika mycket som det rika, fertila Udine, placerat vid Italiens gräns, med begynnande industrier och livlig handelsaktivitet." Samma resultat gav jämförelsen mellan Turin och Neapel, Como och Salerno. Nitti själv trodde inte sina ögon och deklarerade: "vi lyckades inte förklara hur det är möjligt", men försäkrade att det förhöll sig på det sättet (Nitti 1958 Vol. II: 87, 94, 85).

Nitti fortsatte med att undersöka andra skatter (arvsskatt; hypotekskatt, skatter på statliga åtgärder, skatter på produktion) och fann att i alla dessa fall betalade Syditalien mer än Norditalien, i proportion till förmögenheten. Till detta kom monopolen (salt, tobak och spel); inom dessa områden konsumerade Syditalien mer än Norditalien (i Neapel skedde 20 % av hela Italiens vadslagning) (Nitti 1958 vol. II: 97). Sammanfattningsvis var det enligt Nitti befogat att tala om en veritabel "kontinuerlig dränering" av resurser från Syd- till Norditalien (Nitti 1958 Vol II: 138).

Om staten, proportionellt sett, inkasserade mer i Syditalien än i Norditalien, spenderade den tvärtom mer i Nord- än i Syditalien. Nitti ob-

serverade nämligen 1901 att "... de 56 miljarder som staten inkasserat från skattebetalare från och med 1860 till idag, till stor del spenderats i norra Italien", det vill säga "till fördel för dem som har haft lyckan att födas på Po-slätten" (Nitti 1958 Vol. II: 137, 138).

Den statliga investeringsbenägenheten i Norditalien tog sig flera olika uttryck. Ett var de militära investeringarna, eftersom "utgifterna för sjöfarten bara görs i Ligurien, alltså i Nord. I Norditalien finns det tio soldater per 1 000 invånare, och i Syditalien mindre än fyra" (Nitti 1958: Vol. II: 141). De militära investeringarna drog med sig andra investeringar. Exempelvis "konstruerades mellan 1861 och 1866 2 812 kilometer järnväg, men p.g.a. militära orsaker konstruerades nästan alla i Norditalien" (Nitti 1958: vol II: 69). Detsamma gällde för "utbildningssystemet, rättsväsendet, institutionerna för industriell utbildning ...", och vidare "för offentliga arbeten", utgifterna för underhållet av offentliga byggnationer och anläggningar, för järnvägar, vattenledningssystem, landsanering etc. (Nitti 1958 vol. I: 138, 141, 150, 152; vol. II: 223). Vid statliga byggprojekt i Syditalien var nästan alla entreprenörer norditalienska, vilket innebar att Norditalien drog nytta av dem hur som helst (Nitti 1958 vol. I: 138). Slutligen fanns det subventionerade bolag, sådana som hade olika privilegier eller monopol, produktionspremier och bidrag av skilda slag – nästan samtliga dessa bolag fanns i Norditalien (Nitti 1958 vol. II: 160).

Vid tidpunkten för det nationella enandet hade Kungadömet Sardinien, den stat som skapade den nationella enigheten genom en serie annekteringar, tämligen stora skulder (61,5 miljoner lire, i genomsnitt 13,93 lire per invånare, som Istat har beräknat motsvarade 99 062 lire år 2000, dvs. 51,16 euro). Dessa skulder berodde på byggandet av vägar och järnvägar i Piemonte, men framförallt på de enorma kostnaderna för de krig som hade lett till den politiska enigheten. Däremot hade Kungariket Neapel få vägar och järnvägar, hade inte befunnit sig i krig på lång tid och hade bara 32 miljoner i skulder (i genomsnitt 3,58 lire per invånare). Det nya italienska kungariket – i praktiken Kungadömet Sardinien utvidgat till att omfatta hela halvön – bestämde

att Piemontes skulder var alla italienares skulder, och alla italienare betalade dem genom skatter. Vidare ökade staten de offentliga utgifterna genom järnvägarna, armén, etc. Avkastningen på dessa investeringar tillföll personer från Norditalien (med undantag av ett antal i Rom) och sålunda var det återigen Norditalien som vann på statens skulder, dvs. allas skulder (Nitti 1958 vol I: 141–142; 157–158 vol II: 48, 333).

Till detta kom också tullarna. Tullfrågan är mycket komplicerad och har genomgått olika faser. Här vill jag påpeka att den italienska staten 1878, och framförallt 1887, införde höga tulltaxor för att försvara sina egna industrier mot utländsk konkurrens. Detta var ingenting ovanligt, utan var åtgärder som alla andra stater i Europa och USA vidtog. Men på detta sätt skadades jordbruket, eftersom jordbrukarna tvingades att köpa lokala handgjorda produkter, som var mycket dyrare och av sämre kvalitet än de engelska. Nitti skriver att den syditalienska ekonomin, som till övervägande del bestod av jordbruk, på det viset "... efter 1887 fungerat som en koloni, en marknad för Norditaliens industrier" (Nitti 1985 vol. I: 138, 141–147; De Viti De Marco 1929: 6–72).

5.4 Emilio Sereni

Nittis åsikt aktualiserades efter några år av en ny generation forskare, till stor del marxister, däribland Sereni och Gramsci.

Emilio Sereni (1907–1977), i grunden liberaldemokrat, anslöt sig i hemlighet till marxismen och kommunistpartiet 1927, mitt under den fascistiska epoken. Han häktades 1930 och dömdes till 15 års fängelse, men avtjänade bara sex av dessa år. Han flydde utomlands och återvände under kriget för att kämpa mot nazisterna. Häktad av SS skickades han till koncentrationsläger (Sereni var av judiskt ursprung), men lyckades fly. Efter kriget var han parlamentariker, minister och även chefredaktör för tidningen *Critica Marxista*.

Sereni inleder sin *Il capitalismo nelle campagne (1860–1900)* på följande sätt: "Den historiska process som avslutas med erövringen av Rom har sitt existensberättigande i det för det

italienska borgerskapet väsentliga behovet att riva ner de barriärer som bryter och begränsar dess ekonomiska makt, och att hitta en ny form anpassad till dess politiska herravälde." Sereni sammanfattar med dessa inledande rader tydligt sin ståndpunkt. Kriget för nationell enhet, hela den diplomatiska verksamheten under dessa år, det högstämnda talet om frihet och självständighet och inrättandet av ett parlamentariskt system var bara utanpåverk. Strukturen, alltså de ekonomiska förhållandena, var det borgerliga "klassherraväldet", särskilt för Norditaliens växande borgarklass. Egentligen utgår Serenis resonemang från konstaterandet att det fram till 1859 på den italienska halvön fanns nio stater, var och en med kung, regering, diplomatisk kår etc., var och en med sina egna lagar, mynt, mått- och viktenheter, och så vidare. Mot detta genomförde borgarklassen sin revolution, det nationella enandet, med allt vad det medförde: samma mynt (från Piemonte), samma lagar (från Piemonte) och samma tulltariff (från Piemonte) för hela halvön. Vidare tillkom en modernare rättsapparat och byråkrati, vägar och framförallt järnvägar som, icke att förglömma, var "typiska kapitalistiska verktyg". Med andra ord, i och med enandet utvidgade Norditalien sin marknad och "Syditalien blev, för det nya italienska kungariket, ett av dessa *Nebelländer* (beroende länder) som Marx kallar Irland" i dess förhållande till England. "Industrialiseringen av Norditalien kommer, i själva verket, att ske *mot Syditalien*" (Sereni 1960: 3, 26, 27, 37, 53, 311).

5.5 Antonio Gramsci

Serenis tankar kompletteras och integreras av Antonio Gramsci. Efter hans död i fängelse (1937) och publiceringen av *Quaderni del carcere* (1948) blev Gramsci förhålligad av alla slags marxister, framförallt kommunisterna. För de sisträmnda skulle man kunna tala om en "kanonisering", eftersom Gramsci, för dem, verkar ha avgett det slutgiltiga omdömet i varje fråga (Gramsci [De Felice Parlato] 1966). Måhända har Gramsci åstadkommit det slutgiltiga omdömet, men definitivt inte det inledande, åtminstone vad gäller frågan om Syditalien. Gramscis tankar i denna sak härrör nämligen från de idéer

som Ciccotti, Nitti, De Viti De Marco, Sereni, Dorso och andra haft (Salvadori 1960; De Viti De Marco 1929: 117; Guido Dorso 1972).

Hur det än ligger till med den saken är Gramsci i detta sammanhang känd för två viktiga begrepp: den italienska nationella enheten som en "misslyckad jordbruksrevolution" och förbundet mellan Norditaliens arbetare och Syditaliens bönder. Gramsci inleder med att observera att det italienska borgerskapet i mitten av 1800-talet inte var ett kompakt och homogent block. Gramsci ger en antydning om den berömda kontrasten mellan, å ena sidan, den moderat-liberal-monarkistiska rörelsen och, å andra sidan, den radikal-demokratiska-republikanska rörelsen. Det vill säga, motsättningen mellan statsminister Camillo Benso av Cavour, med sin parlamentarism och sin moderata reformvänlighet, och Giuseppe Mazzini, som hade grundat *Partito d'Azione* och ville ha en demokratisk revolution. Gramsci hävdar att "det står klart att för att på ett effektivt sätt ställa sig mot moderaterna borde *Partito d'Azione* ha förenats med massorna från landsbygden, framförallt de syditalienska [...] genom att acceptera deras grundläggande anspråk och genom att integrera dem i regeringens nya program". Egentligen, säger Gramsci, skulle *Partito d'Azione* ha dragit till sig massorna av småbrukare och slagit omkull motståndet från Cavour's lilla och förhårdade liberala minoritet, om Mazzini förutom nationell enhet också hade lovat fördelning av jorden. Saker och ting gick på ett annat sätt och den nationella enheten blev en "misslyckad jordbruksrevolution". Syditalien reducerades till en marknad för halvkolonial försäljning, en källa för sparande och skatter, som hölls "disciplinerad" på två sätt: genom polisiärt förtryck och personliga tjänster till det syditalienska borgerskapet.

Av denna anledning kunde inte lösningen på frågan om Syditalien ligga i Syditaliens borgerskap. Detta bland annat på grund av att Syditaliens borgerskap till stor del var parasiterande, men framförallt beroende på att Gramsci ansåg att dess öde var att försvinna, klämt mellan det stora borgerskapet och proletariatet. Lösningen på problemet kunde bara komma från en allians mellan arbetarna från Norditalien och småbrukarna från Syditalien. Detta förbund skulle kun-

na störta borgerskapet och genomföra arbetarnas och småbrukarnas revolution (Gramsci 1975: 2024, 2045, 2038–2039, 131; Gramsci 1966: 87, 89).

5.6 Rosario Romeo

Den sicilianske historikern Rosario Romeo (Catania 1924 – Rom 1987), elev bland annat till Benedetto Croce, har skarpt attackerat, inte bara marxisterna Gramscis och Serenis teser, utan också många andra teorier om syditalienska problem, såväl konservativa och liberala som radikala.

Romeo tar i två artiklar från 1956 och 1958, samlade i volymen *Risorgimento e capitalismo*, avstånd från Gerschenkrons teser och accepterar Marx' begrepp om "ursprunglig ackumulation". "Big spurt" är en fas som alla halvindustrialiserade nationer måste gå igenom om de vill bli industrialiserade. Denna innebär en drastisk reduktion av konsumtionen till förmån för investeringar i den industriella sektorn. Enligt Romeo var det lämpliga vägvalet under åren 1860–1880 inte Gramscis utopiska, dvs. jordfördelning till småbrukarna (en åtgärd som skulle ha ökat konsumtionen), utan precis den som togs: minskad konsumtion samt kapitaltillväxt av ett nationellt sparande. Detta sparande gick till investeringar för att förbättra jordbruksproduktionen, vilket i sin tur ökade vinsterna som blev till sparande, eller, om vi så vill, genererade en "primitiv ackumulation". Det var precis detta kapital som, år 1880–1900, medgav skapandet av infrastrukturer (vägar, skolor etc.) och framförallt födelsen av de första privata och statliga industrierna. I kortet hade de hårda umbäranden som de folkliga klasserna utstått under åren 1860–1900 lett till att Italien kommit ur sin underutveckling och blivit en av de främsta ekonomiska makterna i Europa.

Enligt Romeo spelade Syditalien en roll i denna utveckling, och utan tvekan betalade Syditalien mer än Norditalien. De lägsta klassernas minskade konsumtion slog framförallt mot Syditalien, som var den fattigaste delen av landet; 1887 års tullskatt på importen av handgjorda produkter och jordbruksprodukter gynnade framförallt Norditaliens industrier; sparmedlen

från Syditalien gick i stort sett till att finansiera uppbyggnaden av Norditaliens industrier. Allt detta är riktigt. Å andra sidan kan man hävda att ett Syditalien lämnat åt sitt eget öde knappast skulle ha undvikit en framtid som ekonomisk koloni, och att dess sparmedel skulle ha gått till att berika någon annan stat. Kort sagt hävdar Romeo att Syditalien var som en vagn lastad med kol. Om vagnen hade blivit lämnad på det spår där den befann sig, skulle kolet inte varit till nytta för någon, inte heller för Syditalien. Däremot blev Syditalien, genom att vara kopplad efter "Nord-lokomotivet", tvunget att överlämna sitt kol, men kunde själv sätta sig i rörelse (Romeo 1978).

5.7 Kommentarer till den andra delen

När det gäller den ekonomiska tolkningen av frågan om Syditalien finns det inte några riktiga nyheter från och med 1950-talet. Detta trots att Italien, under tiden, har förändrats väldigt mycket. Ada Becchi har nyligen hävdat att "Norditalien i mycket hög grad står för statens skatteintäkter och att man i norr producerar mer än vad man använder vad gäller konsumtion och investeringar; Syditalien står bara till en liten del för skatteintäkterna" (Becchi 1995: 495–506). Ett sådant påstående är intressant, men har varken belagts eller utvecklats tillräckligt, varför forskningsläget måste ses som oförändrat.

Snarare skulle man kunna förvänta vänta sig någonting från *Lega Nord* (Biorcio 1999: 55–87; Ammirato 1991; Mannheimer 1991; Allievi 1992; De Luna 1994; Bossi Vimercati 1992; Biorcio 1997). *Lega Nord* (den politiska rörelse som på våren 2001 fick 3,9 % av rösterna, men som i andra val på 1990-talet fick 10,1 % av rösterna på riksnivå och 20,5 % i de nordliga regionerna) kan definieras som ett nytt högerparti (Betz 1991: 67–83), ett populistiskt parti (Taggart 1996; Diani 1996) och ett missnöjesparti (Biorcio 1999: 85; Harvie 1994), men framförallt som ett regionalt parti (Malmström 1988).

När *Lega Lombarda* (som tog namnet *Lega Nord* den 4 december 1989 när man gick ihop med andra liknande rörelser i Norditalien) inledde sina aktiviteter i Norditalien i början av 1980-

talet, identifierade de omedelbart sina fiender: syditalienare och romare, två grupper som påstods vara lata, ineffektiva, kriminella etc. Men sådana utspel förblir rent propagandistiska. Legans medlemmar har hittills inte producerat något ideologiskt dokument värt att utvärdera, särskilt inte vad gäller det ekonomiska fältet. Legan väntar på sin ideolog, men just nu syns inte ett spår av någon sådan.

6. Tredje delen: kulturella faktorer

Det tycks som om de kulturella faktorerna nu börjar omvärderas, i jämförelse med strukturella och ekonomiska. Detta är lämpligt, eftersom dessa faktorer hittills har varit en forskningens "Askunge" i frågan om Syditalien. Hittills har bara en kulturell faktor undersökts på ett grundligt sätt, *civic traditions* och den amoraliska familjesolidariteten.

6.1 Amoralisk familjesolidaritet

Italienarnas individualism, särskilt syditalienarnas, och deras brist på känsla för kollektivet, är en av de mest spridda stereotyperna. Redan i slutet av 1800-talet menade en berömd syditaliensk essäist, Pasquale Turiello, att "... syditalienaren ... inte känner att den medborgerliga samlevnaden är något gott och trovärdigt, att varken kommunen eller staten känns som något gemensamt för alla ... Av den orsaken låter ordet 'republiken' där vanligen som anarki och plundring av allmänheten" (Turiello 1889: 293). Cirka fyrtio år efter detta behandlade Carlo Levi i sin berömda *Cristo si è fermato a Eboli* uttömmligt detta tema, om än inte på ett systematiskt sätt (Levi 1995: 18).

Den förste som behandlade temat i en särskild essä är den amerikanske sociologen Edward Banfield. Han hade gift sig med en italienska och vistades mellan 1954 och 1955 med hela familjen i en liten by i Syditalien, Chiaromonte, några kilometer från Potenza i Basilicata. Resultatet av analysen av bybornas beteende är *The Moral Basis of a Backward Society* (Banfield 1958).

Den centrala tesen i essän är att invånarna i Montegrano (så kallas byn Chiaromonte i bo-

ken) är präglade av *amoral familiarism*. De är oförmögna att samarbeta och har ingen känsla för kollektivet. Dessa personer är bara intresserade av direkta fördelar för den egna familjen och helt ointresserade av kollektivets väl. Så agerar alla: de fattiga småbrukarna liksom de oföretliganställda, såväl politiker som präster. Detta är "a fundamental impediment to their economic and other progress" och förorsakar förutom fattigdom också ovänskap, osäkerhet, korruption, våld, icke-demokratiska sociala strukturer osv. (Banfield 1958: 8, 89, 107, 152 171).

Banfields tes gav på sin tid upphov till en stor debatt, men omdömena var huvudsakligen negativa. Enligt kritikerna hade Banfield feltolkat livsvillkoren i byn och misstolkat andra faktorer som miljö och historiska villkor. (De Masi 196: 207–330). Det var dessa faktorer, hävdade man, som hade orsakat *amoral familiarism*, inte tvärtom (Silverman 1968: 1–19). Mest provokativ var sociologen Pizzorno, som påstod att Montegrano invånare, enligt Banfields beskrivning, var individualister och bara intresserade av den egna familjens väl och ve. Således "verkar Montegrano invånaren vara mycket lik 1700-talets brittiska borgare, vid den tid då kapitalismen blomstrade" (Pizzorno 1961: 238; Sciolla 1977: 17, 45). Banfields teori om *amoral familiarism* har rönt ett ovanligt öde: sällan har en teori varit så vetenskapligt-kritiserad och samtidigt så populär utanför akademiska kretsar (La Stampa 2001a: 30).

År 1993 återupptog statsvetaren Robert Putnam temat, tillsammans med några medarbetare på Harvard University. Utgångspunkten för Putnams undersökning var regionernas effektivitet. Ur en administrativ synvinkel har den italienska nationalstaten, alltsedan sin födelse, haft en starkt centraliserad struktur enligt fransk modell: likformig administration under kontroll av inrikesdepartementet. Halvön var indelad i provinser (antalet varierade på grund av annektering som följd av krig samt splittring av provinser, men var alltid omkring 100), som i sin tur indelades i kommuner. Provinser och kommuner saknade i stort sett autonomi, och stod under hård kontroll av en ståthållare, som var inrikesministerns mäktige representant i provinsen. År

1970 etablerades regionerna, det vill säga fjorton administrativa enheter med demokratisk struktur och med stor autonomi: Piemonte, Lombardiet, Ligurien, Venetien, Emilia-Romagna, Toscana, Latium, Markerna, Umbrien, Abruzzerna-Molise (senare splittrad i två regioner), Apulien, Kampanien, Basilicata samt Kalabrien. (Val d'Aosta, Trentino/AltoAdige, Friuli, Sicilien och Sardinien hade en ganska stor autonomi sedan andra världskrigets slut.)

Under de år som följde delegerade centralregeringen i flera omgångar tämligen omfattande makt till regionerna. Putnam och hans medarbetare undersökte mellan 1970 och 1989 de italienska regionerna och mätte deras effektivitet. Man inriktade sig huvudsakligen på sex av dem: två i Norditalien, Lombardiet och Venetien, två i de centrala delarna av landet, Emilia-Romagna (som i mycket statistik, bland annat Istat, ofta räknas till Norditalien) och Lazio, och två i Syditalien, Apulien och Basilicata. Slutsatsen av undersökningen är att Syditaliens regioner har en dåligt fungerande administration i jämförelse med de andra. Detta är i och för sig knappast någon nyhet. Nytt är däremot det material som undersökningen bygger på och den noggrannhet med vilken det analyserats (Putnam 1993: kap. 3).

Men Putnam går vidare och ställer sig frågan varför denna skillnad existerar. Hans svar är att det i regionerna i Nord- och Mellanitalien finns en *civic tradition*, något som enligt Putnam innebär förmågan att samarbeta, övertygelsen att alla har gemensamma rättigheter och skyldigheter, känslan av vara ansvarig för kollektivets väl. Som konsekvens av detta har Nord- och Mellanitaliens regioner lagt sig till med administrativa strategier som kallas "horisontella", alltså baserade på samarbete och kollektiv verksamhet. I Syditalien finns inte någon *civic tradition*: medborgarna är inte vana att samarbeta och känner sig inte heller ansvariga för kollektivets väl. Vidare förväntar sig nästan alla i Syditalien att de andra bryter mot reglerna, och därför bryter alla mot dem. På grund av detta har Syditaliens regioner förlitat sig på "vertikala" administrativa strategier, dvs. auktoritära, med maktförhållanden som går uppifrån och ner, maktförhållanden präglade av *clientelismo*. Detta är problemets

kärna: Syditalien är inte försenat därför att dess medborgare skulle vara onda, utan på grund av att de är fångade i en social struktur och en politisk kultur som gör samarbete svårt och t.o.m. irrationellt (Putnam 1993: kap. 4).

Varför saknas då *civic tradition* i Syditalien? Putnam svarar att det har historiska orsaker. Syditalien har, med början vid normandernas ockupation (från 1130 och framåt) alltid haft en feodal, centraliserad, auktoritär administration. I motsats till detta, utvecklades i Mellan- och Norditalien under samma period fria kommuner, som var självständiga från varje extern makt och styrdes internt av institutioner som skulle kunna kallas "demokratiska". Dessutom fanns i kommunerna en myriad av föreningar, också dessa "demokratiska": korporationer, brödraskap, etc. Så "bestod folken i Norditalien av medborgare, i Syditalien av undersåtar" och under seklens gång har Mellan- och Norditaliens invånare vant sig vid att delta och samarbeta, de i Syditalien att lyda (Putnam 1993: kap. 5).

Putnams bok har varit mycket framgångsrik, den har översatts till flera språk och har blivit populär också utanför de akademiska kretsarna. Även inom akademien fick Putnams bok ett positivt mottagande; någon har till och med beskrivit den som "lysande" (La Palombara 1993: 51) och "a milestone in the marriage of quantitative and qualitative cultural and policy research" (Tarrow 1996: 396).

Naturligtvis har det också framförts negativ kritik, speciellt på två punkter. En kan sammanfattas med ordet *rigiditet*. Putnam framför sin tes med absolut säkerhet; han plockar fram siffror, gör beräkningar och drar slutsatser som inte bara imponerar och gör en förtvivlad. Mutti skriver att Putnam beskriver *civic tradition* "med ett bombardemang av multipla regressioner [...] i var åder får det mig att darra (Dante, *Inferno* I, 90) och det får inte bara Dante, utan också de mest fanatiska förespråkarna för kvantitativa metoder i historisk analys att darra" (Mutti 1994a: 111).

Den andra viktiga kritiken riktar sig mot Putnams historiesyn. Det är en historiesyn som förutsätter att man tror på *la longue durée*. Det kan krävas en ansträngning för att tro att det finns en väsentlig gemensam kulturidentitet mellan en

neapolitanare från år 1000 och en från år 2000, och att det finns beteendemönster som uppstod för 1 000 år sedan som gäller än idag. För att lämna ordet till Samuel Cohn, som i sin tur lämnar det vidare till historikern Lopez: "Den svagaste delen av Putnams analys handlar inte om vad han säger utan vad han glömmer: 500 år av italiensk historia, från 1300 till 1800. Det är som om Italien hade fallit i en djup sömn, för att vakna i enhetsprocessens gryning. Medeltidsexperter Robert Lopez har yttrat sig angående de *fördröjda kulturella effekterna*: 'Personligen är jag misstänksam vad det gäller faderskap till söner födda tvåhundra år efter faderns död.' För Putnam sträcker sig inseminationernas mysterium över en ännu längre tid" (Cohn Jr 1994: 319).

Aven om det förhöll sig på det sättet, tycks det vara något misstänkt med den historiska rekonstruktionen. Regioner som Romagna och Umbrien, som förmodas ha *civic tradition*, reagerades i sekler av påven och präster, vilka aldrig har haft rykte om sig att vara goda administratörer, och som aldrig utmärkt sig för någon demokratisk anda. Alla andra regioner med *civic tradition* har, efter de fria kommunerna, haft länsherravälde, alltså auktoritära och vertikala regeringssystem. Om de fria kommunernas "demokratiska" traditioner har lämnat sina spår, borde påvarna och länsherraväldena också ha gjort det (Kertzer 1996: 228).

Slutligen har temat *civic tradition* varit så omdebatterat att det inte är konstigt att man kan märka en viss utveckling av ämnet. Men egentligen frågar man sig, vad är *civic tradition*? Är man säker på att moraliska värderingar sammanfaller med politiska institutioner? Gör man det inte litet för lätt för sig, om man likställer individuella psykologiska uppfattningar med "kultur"? Debatten pågår, och det verkar som om den har rört sig i riktning mot semantiken, eftersom "begreppet *civic tradition*, på det sätt som det har formulerats i standardteorin, har kommit att bli totalt ogenomträngligt" (Sciolla 2003: 85).

6.2 Resignerad självömkan

Som jag redan har skrivit ovan, är "amoralisk familjesolidaritet" och den mer nutidsanpassade

civic tradition, de enda utvecklade kulturförklaringarna till frågan om Syditalien. Men man kan tänka sig fler, hittills försummade i forskningen.

Resignerad självömkan tycks vara en vanlig inställning bland människor i Syditalien. I grund och botten känner sig syditalienaren som ett kraftlöst offer. Vanligtvis säger man att även denna inställning har sitt ursprung i historien. Man understryker att Syditalien alltid har varit invaderat av utländska folk: greker, romare, goter, longobarder, aragoneser, spanjorer, fransmän, österrikare, piemonteser, och sedan, i mer modern tid, kanadensare, engelsmän, amerikaner, marockaner, etc. Dessa inkräktare har plundrat och beskattat utan förbarmande och mördat alla som gjort motstånd. Därefter har de givit sig i väg, bortjagade av en ny, ännu grymare inkräktare och större utsugare. Så har människan i Syditalien, århundrade efter århundrade, förtryckare efter förtryckare, anpassat sig till rollen som offer och vant sig vid att uthärda översitteri utan att protestera.

Några kommentarer kan exemplifiera inställningen. Carlo Levi erinrar sig i sin *Cristo si è fermato a Eboli* att han blev illa berörd av den "bristande reaktionen på ondska som människorna i Syditalien visade, passiva och resignerade ..." och tillade att i den lilla byn i Basilicata dit han blev förvisad av fascisterna 1933, sade invånarna om sig själva: "Vi är inte kristna ... Kristus stannade i Eboli". Levi förklarar för oss att Eboli var den stora byn nere i dalen där grusvägen slutade och där, som det verkar, också Kristus stannade. Sedan tillägger han: "'Kristen' betyder, med deras uttrycksätt, 'människa', och den ordspråkliga fras som jag hörde många gånger ... [som] uttryck för ett bedrövat minder-värdighetskomplex är: 'Vi betraktas inte som människor, utan som djur, som lastdjur'". Levi ger oss också några specifika exempel på denna mentalitet. En gång, vid en middag som Orlando, en rik företrädare för det lokala borgerskapet, bjöd på diskuterade man latifundierna, eftersom det fanns "en gemensam uppfattning om att den enda orsaken till ortens olycka skulle vare latifundierna". Levi hade frågat: "'Vad ska vi då göra i det nuvarande tillståndet?' 'Ingenting', svarade Orlando med sin djupa syditalienska sorgsenhet ..." (Levi 1995: 80, 3, 163).

Levis observationer får väl sägas ha bekräftats av främmande observatörer som besökte Syditalien några år senare. Två franska sociologer menade att "Le destin est le 'fatum', la loi de la nécessité" (Lengrand Rovin 1960: 201).

Peter Nichols, närmast legendarisk korrespondent för *The Times* i Italien på 1970-talet, noterade att "syditalienarens ständiga klagan är: 'Jag kan inte göra någonting åt det! Vad skulle jag kunna göra?'" (Nichols 1975: 21) och historikern Paul Ginsborg har skrivit att "syditalienarna har utvecklat en filosofi i vilken fatalism, solidaritet och misstroende blandas" (Ginsborg 1989: 1.37).

En av fåtalet undersökningar i detta ämne under senare tid dateras till 1990. Den visar på att en svensk eller norditaliensk näringsidkare som misslyckas i sin verksamhet tenderar att tillskriva sig själv ansvaret, eller förklara det med rationella faktorer som är lätta att identifiera, medan en syditaliensk näringsidkare däremot tenderar att skylla på yttre faktorer och, framförallt, på irrationella och icke kontrollerbara faktorer (Bellu 1990: 364).

6.3 Syditaliens kluvna inställning till

staten jämfört med landets norra delar
En djupanalys av denna resignerade självömkan kunde möjligtvis leda in på ett annat tema, nämligen syditalienarnas tvetydiga eller kluvna attityd till staten. Redan under de första åren efter det politiska enandet, observerade några besökare i Syditalien att "regeringen betraktas som den värsta av fiender, men man förväntar sig allt av den" (Ciconte 1992: 159–160).

På ett sätt betraktas staten som en fiende. Vi hittar också antydningar om detta hos Carlo Levi, som påpekar att "för småbrukarna är staten mer avlägsen än himlen och mer illasinnad, eftersom den jämt står på de andras sida", och han sammanfattar medborgarnas resonemang på följande sätt: "... Staten, vilken den än är, är *de från Rom*, och *de från Rom*, vet man, vill inte att vi lever som kristna. Det finns hagel, jordskred, torka, malarian och så finns staten. De är oundvikliga onda ting; det har de alltid varit och de kommer alltid att vara det" (Levi 1995: 67–68). Några år senare noterade också Banfield att

rädslan för de övre klasserna var spridd bland småbrukarna: småbrukaren "imagines that the upper class is a conspiracy against him" (Banfield 1958: 125).

Sedan 1960-talet och framåt har Levis, Banfields och andras intryck bekräftats av olika sociologiska undersökningar, där man menar att medborgare som bor i Syditalien känner sig "utnyttjade, alienerade, berövade all makt". Man kan inte bara tala om misstro, utan till och med om riktig rädsla (Putnam 1993: 128–129; Guidorossi 1984; Gubert 1992: 267). Trots detta existerar det, tillsammans med denna illusionslösa attityd, även den rakt motsatta attityden. Redan några få månader efter det politiska enandet 1861 skrev en av statsminister Cavours utsända en rapport i vilken man, bland annat, kunde läsa: "Befolkningen anpassade sig till att vänta sig allt från regeringen och att inte ha något förtroende för sin egen individuella styrka ..." (Cavour 1961: V, 478), och i slutet av 1800-talet skrev Pasquale Turiello att "[s]yditalienarna brukar förvänta sig alla kollektiva fördelar av staten" (Turiello 1889: 286). En småföretagare från Battipaglia, som hade byggt upp ett litet transportföretag, blev intervjuad av italiensk TV på 1950-talet. Företagaren förklarade att verksamheten gick bra, men att han kände sig trött, oviljig att utöka företagets dimensioner och sammanfattade: "Syditalien behöver hjälp" (TV-program 1993).

6.4 Negativ attityd gentemot arbete

En annan hypotes som skulle kunna utvecklas är att det finns en spridd negativ attityd till arbete i Syditalien, eller som den sicilianske sociologen Catanzaro har preciserat det: "sicilianarens ideal består i att undvika kroppsarbete" (Catanzaro 1988: 49).

Gramsci hävdade att om en präst i en syditaliensk familj "blir domkapitelsledamot så blir kroppsarbete en skam för hela släkten, man kan i bästa fall ägna sig åt handel" (Gramsci 1975: 214). Historikern Mack Smith har, mer allmänt, påpekat att arbete i Syditalien är "någonting skamligt och att leva på kapitalavkastning är ett tecken på belevnhet" (Mack Smith 1976: 493–494, 527).

Jag vill genast precisera att resonemanget inte implicerar att syditalienaren inte arbetar. Redan de första utländska besökarna i det nya italienska riket, som observerade hur småbrukarna i Kalabrien arbetade i solgasset, kom till slutsatsen att "il dolce far niente ... är ett gräsligt förtal", eftersom "det är omöjligt att hitta någon som arbetar mer" (Villari 1971: 71–72). Även i en stad som Neapel kunde man observera att "hos skomakaren och modisten räcker ofta dagen inte till och de arbetar på kvällen också, liksom småbrukaren på Capri fiskar på natten, efter det att han har arbetat på åkern på dagen" (Turiello 1889: 178).

Men problemet är att småbrukaren i Kalabrien och modisten i Neapel inte var stolta över sina arbeten, och att deras ideal inte var att arbeta på ett bättre sätt eller att tjäna mer pengar. Deras dröm var att sluta arbeta, att bli "fint folk" för att därmed kunna förakta dem som arbetar (Galasso 1997: 174). Det verkar som om denna mentalitet alltid har varit spridd i alla sociala klasser. För adeln och rika jordägare har man under sekulens lopp lagt märke till att de alltid har varit "lojala utövare av den spanska föreskriften *otium cum dignitate* ..." (Pontieri 1943: 94; Lombroso 1998: 89; Gaetano Salvemini 1973: 76; Clough Levi 1956: 343).

Det tycks som om denna mentalitet inte har ändrats med tiden. Exempelvis förklarade nyligen en rik aristokrat, som var läkare och bodde i Tortorici, en by på Sicilien: "Varför skulle jag arbeta? I Tortorici är de fattiga för fattiga för att jag ska kunna ta pengar av dem. Och jag kan naturligtvis inte ta betalt av de rika. Antingen är de för nära vänner, eller så känner jag dem sedan långt tillbaka, alltså ..." (Mazzocchi 1994: 23).

Borgerskapet anklagas också normalt för att parasitera och förakta arbete. Pasquale Turiello observerade i slutet av 1800-talet att den mer välbärgade delen av borgerskapet levde i "talande sysslolöshet" och "parasiterade", vilket med andra ord betyder att dessa personer inte gjorde någonting utom att prata (Turiello 1889: 105, 119). Nitti observerade, några år senare, att "medelklassen saknar arbetsvilja; de saknar industriell uppfostran ..." och tillade att detta naturligtvis var bourbonernas fel (Nitti 1958: 142, 129).

Gramsci noterade att det "i Italien existerar klasser som är totala parasiter ... framför allt borgarna på landsbygden" och uttryckte hård kritik mot Syditaliens intellektuella och ställde dem mot Norditaliens "tekniker" (Gramsci 1975: 909, 728). Liknande omdömen har avgetts av Carlo Levi (Levi 1995: 15, 17, 24) och Guido Dorso (Dorso 1962: 414). Mer nyligen har sociologen Arnaldo Bagnasco, vad gäller Syditalien, talat om "en låg- och medelborgarklass med tendens till hög arbetsfrånvaro" (Bagnasco 1977: 41).

För de lägre klasserna har man ofta observerat att folket i städerna utmärker sig genom "... tiggeri, oföretagsam fattigdom, resignerad fatalism ... parasitism" (Nitti 1958: 89; 90; 128) och "väntan på fester, skådespel, billigt bröd, möjligheten att leva gott utan göra någonting" (Cavour 1961: 350). Giuseppe Galasso skiljer inte mellan olika klasser men påpekar, med god statistik i ryggen, att det finns "en kontrast mellan industriell kultur och traditionella värderingar å ena sidan och ... syditalienska företags praktiska hantering och aktiviteter som är präglade av konservatism och traditionalism" (Galasso 1997: 248).

6.5 Kommentarer till den tredje delen

Man kan göra en reflektion angående de tre sistnämnda kulturella faktorerna: den amoraliska familjesolidariteten i Syditalien är väl utforskad och dokumenterad, även om det naturligtvis inte implicerar att man måste acceptera denna teori. Däremot är resignerad självömkan, Syditaliens klivna inställning till staten och den negativa attityden gentemot arbete, bara lösa antaganden. De är inte genomarbetade förklaringar, med undantag av en kort artikel (Bellu, 1990: 364). Visserligen är det antaganden som gjorts av auktoritativa observatörer och experter, men icke desto mindre bara antaganden. Det saknas en bred och systematisk forskning om dessa tre teman.

7. Fjärde delen: tre frågor

Det är nu dags att sammanfatta det sagda och avslutningsvis ställa tre frågor. Jag har koncentrerat mig på tre orsaker till frågan om Syditalien: strukturella, ekonomiska och kulturella. Vi har mött många sinsemellan mycket skiftande förklaringsförsök. De har bara ett element gemensamt: de är icke-syditalienska modeller; alla pekar finger mot Syditalien och anklagar landsändan för att inte vara som Norditalien. Det handlar inte om förakt. Många av dessa belackare kommer själva från Syditalien (Antonio De Viti De Marco, Francesco Saverio Nitti, Pasquale Villari, Pasquale Turiello, Guido Dorso, Antonio Gramsci, Gaetano Salvemini, Giuseppe Galasso) och de visar passion och engagemang för sitt land, och de övriga, från Norditalien, England och Amerika, är mycket förtjusta i Syditalien. Just därför vill de ”förbättra” det: Banfield, som presenterats ovan, går så långt som att föreslå att protestantiska missionärer – eller åtminstone katoliker från Nordeuropa eller USA – sänds till Montegrano för att lära byns invånare att samarbeta (Banfield 1958: 171, 154). Är inte detta en sorts imperialism?

Den andra frågan jag vill ställa är: Vem bryter en lans för Syditalien? Om vi utesluter vissa författare, exempelvis romanförfattare (De Filippo 1950a; De Filippo 1950b; Marotta 1949; De Crescenzo 1980), är det väldigt få som accepterar Syditalien som det är och inte som det borde vara. Sociologerna Jane och Peter Schneider frågar sig varför syditalienarna (egentligen koncentrerar sig deras undersökning på Sicilien) borde ta till sig den ”protestantiska etiken” som är typisk för England och Nederländerna? Sicilianerna har sin egen kultur grundad på värden som list, heder, vänskap och familjeband. Varför skulle de överge den? Ingen kultur är höjd över all kritik, inte heller den sicilianska – det räcker med att tänka på den underordnade roll som kvinnor har i den sicilianska kulturen – men i stort sett fungerar den. Det finns på Sicilien inga utbredda sociala sjukdomar, ytterst litet alkoholism. Narkotikamissbruk, depressioner och social isolering hör till sällsyntheterna. Det är inte förvånande att många, framförallt de unga, är missnöjda, men det beror på att de är

påverkade av kulturella modeller från Norditalien, modeller som tveklöst har en stark dragningskraft. Det betyder dock inte att den sicilianska kulturen inte har sitt existensberättigande (Schneider Schneider 1972: 229).

Filosofen Alcaro försöker att koppla industrialisering, eller modernisering, till syditaliensk kultur. Kulturen i Syditalien baseras på familjeband, vänskap, vanan att skänka gåvor, moderns centrala roll, kulten kring de döda. Varför skulle allt detta vara ett hinder för modernisering? (Alcaro 1999: 157). Det är intressanta idéer, men det finns litet skrivet: en artikel från 1976 och en kort essä (Minichello 1997: 91; Cassano 1997; Galasso 1997; Piperno 1997; Santoro 1996: 441–476).

Den tredje och sista frågan måste bli: Vad skall hända med Syditalien? Man kan skissera två scenarior. Det första är situationen består. Syditalien är i rörelse och accepterar den norditalienska/nordeuropeiska modellen och anpassar sig till denna (Bodo Viesti 1997; Barbagallo 1994). Men även Norditalien är i rörelse och förändras. Det kan innebära att läget, i framtiden, kommer att se ut som det har gjort de föregående 140 åren: Syditalien anpassar sig till Norditalien, men en konservativ, traditionell, fördröjd del av Italien kommer alltid att existera, om ordet *alltid* är acceptabelt i vetenskapliga studier (Halpner Dal Lago 2002).

Det andra scenariot är det rakt motsatta. Vissa hävdar att Syditaliens strukturer snabbt förbättras. Bankväsendet håller till exempel på att återhämta sig (Svimez 2003: 32, 57), kriminaliteten minskar (antalet mord har exempelvis minskat med 16,4 % år 2003) (Svimez 2003: 63) och som alla vet befinner sig maffian i djup kris. Listan skulle kunna göras längre. Det finns forskning som gör gällande att den ekonomiska klyftan mellan Nord- och Syditalien inte är så stor som vi såg i början av artikeln. Till denna kategori kan vi också sortera in dem som hävdar att klyftan minskar (Donzelli 1990: 31; Báculo 1997: 377; Bodo Viesti 1997: 163).

Till dessa hör Svimez, en stiftelse som är specialiserad på studier inom detta område. Svimez hävdar att Syditaliens ekonomi växte med 0,8 % år 2002. Det är en låg siffra, men högre än för Nord- och Mellanitalien, som växte 0,3 %. Åren

1996–2002 växte Syditaliens ekonomi med 1,9 %, medan motsvarande siffra för Norditalien var 1,6 % (Svimez 2003: 3; Banca d'Italia 2001: 61; Banca d'Italia 2002: 134).

Vad beträffar mentaliteten är det svårt att hitta siffror, men vi kan konstatera – låt vara att det blivit en banalitet – att hela Västeuropa, med eller mot sin vilja, genomgår en stor homogeniseringsprocess, och att skillnaderna mellan olika delar av Västeuropa slipas ner (Tägil 1998). Även om nu en bristande *civic tradition*, ett tillstånd av "resignerad självömkan" osv., djupt skulle ha präglat det syditalienska samhället – måste dessa fenomen verkligen existera för all framtid? Av Europas befolkning, varför skulle enbart syditalienarna alltför jämt förbli fångade i gamla mentala strukturer, fossiliserade fördomar och ofrukbara attityder?

Resonemang som dessa kan ligga till grund för en hypotes om att skillnaderna mellan Nord- och Syditalien snart kommer att bli betydelselösa. En faktor som talar för hypotesen är att italienarna tillsammans har hittat en gemensam fiende: *extracomunitari*, invandrare som inte kommer från EU-länder: Albanien, före detta Jugoslavien, före detta kommunistiska länder samt Asien, Afrika och Sydamerika. Enligt officiella siffror, som går tillbaka till 2001 (Istat 2003: 1) fanns det den 1 januari 2001 strax över 1 388 000 personer med invandrarbakgrund i Italien, medan den katolska kyrkans hjälporganisation Caritas satte siffran till 2 395 000 för maj månad år 2003 (Censim 2003). Vad tycker italienarna om dessa personer? Merparten, 73 %, tror att de tar arbeten som ingen italienare vill ha (Censis 2000b: 268) och anser att de måste integreras i det italienska samhället (Censis 2000b: 268). Men samtidigt tycker 80,4 % (Censis 2000b:44) att invandrarna är för många och 88,1 % tycker att regeringen borde minska invandringen (Censis 2000b: 268, 550).

Hittills, åtminstone åren 1997–2001, har italienarna sett arbetslöshet som det största samhällsproblemet. Invandringen var bara på en tredje plats år 1997, men hade stigit till tredje plats år 2001 (Censis 2000b: 10; Censis 2001: 28; Davanzati 2001: 119; Melotti 1992: 10–50; Eurispes 2001: 635). I en undersökning från år 2002 svarar italienare oavsett om de är från Nord

Tabell 8. Svar på frågan om vilka samhällsproblem man fruktade mest, år 2002 (La Repubblica 2002).

1. Brott och rån	35 (%)
2. Arbetslöshet	28 (%)
3. Hälsovård	14 (%)
4. Invandring	11 (%)
5. Pensionssystemet	10 (%)

eller Syd (Melotti 1992: 19) på frågan om vilka samhällsproblem de fruktade mest som framgår av tabell 8.

Då som nu är kriminaliteten på första plats, men många italienare, hela 42,8 %, kopplar ihop invandring med kriminalitet (La Stampa 2001b: 24; Quassoli 1999: 43–75). I detta sammanhang bör det sägas att invandrare nästan inte alls förekommer i samband med den sorts kriminalitet som vi kan kalla "osynlig", exempelvis ekonomisk brottslighet, medan de oftare förekommer i samband med "synliga brott" såsom stöld, väskryckning, våld och koppleri. (Davanzati 2001: 121; Censis 2000b: 619; Barbagli 1998: 74). I de flesta länder i Europa finns det liknande stämningar. En betydande andel européer in-

Tabell 9. Andel instämmande svar på frågan om man är håller med om påståendet att invandrare är ett hot mot... (La Stampa 2002:6).

Invandrare är ett hot mot:					
a) vår kultur och identitet (%)					
Italien	Frank- rike	Spanien	England	Tyskland	EU totalt
23,9	30,5	25,8	37,4	22,7	27,8
b) arbetet (%)					
Italien	Frank- rike	Spanien	England	Tyskland	EU totalt
29,2	27,7	31,0	46,0	41,3	35,8
c) social ordning och personlig säkerhet (%)					
Italien	Frank- rike	Spanien	England	Tyskland	EU totalt
39,7	40,2	34,2	35,9	31,9	36,2

stämmer i invandrarkritiska påståendet (Tabell 9).

Detta talar för att den klyfta som för bara fyra-fem år sedan existerade mellan syd- och norditalienare nu snarare råder mellan européer och icke-européer, och det kan vara rimligt att förmoda att skillnaden mellan Syd- och Norditalien håller på att minska, eller till och med försvinna (Leonardi 1993: 475–512).

Giuseppe Nencioni

Litteraturförteckning

- Alatri P, 1953 Le condizioni dell'Italia meridionale in un rapporto di Diomede Pantaleoni a Marco Minghetti (1861), i Movimento operaio e socialista, n. 5-6
- Alcaro M, 1999 Sull'identità meridionale. Forme di una cultura mediterranea, Torino, Bollati Boringhieri, 1999
- Allievi S, 1992 Le parole della lega Il movimento politico che vuole un'altra Italia, Milano Garzanti
- Ammirato P, 1996 La Lega. The Making of a Successful Cooperative Network, Aldershot, Dartmouth
- Amoretti U, 2002 Da Andreotti a Berlusconi: la rappresentanza territoriale dei governi italiani 1976-2001 I Rivista italiana di Scienza Politica, n. 2, agosto
- Anfossi A, 1962 Differenze socio-culturali tra gruppi piemontesi e meridionali a Torino, i CRIS, Immigrazione e industria, Milano, 1962
- Apicella, V, 1996 Southern Italy and the underdeveloped regions of Europa i Review of economic condition in Italy Year n.1, January-June
- Araba A, G, Giannusso V, 1994 Profilo statistico della Pubblica amministrazione, I Cassese S, Franchini C. (red.) L'amministrazione pubblica Italiana Un profilo, Bologna, Il Mulino, Seconda edizione aggiornata al 1994
- Arlacchi P, 1983 La mafia imprenditrice L'etica mafiosa e lo spirito del capitalismo, Bologna, Il Mulino
- Bàculo L, 1991 Organizzazione produttiva e grado di inefficienza nelle aree sottosviluppate: il caso dell'ex-Alfasud di Pomigliano i Rassegna economica, Anno LV, n. 3, Luglio-settembre
- Bàculo L, 1997 Segni di industrializzazione leggera nel Mezzogiorno, i Stato e Mercato, n.51, dicembre
- Bagnasco 1977, Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano, Bologna, Il Mulino
- Banca d'Italia 2001, Ordinary general meeting of shareholders held in Rome on 31 May 2000, Rome, Bank of Italy, september
- Banca d'Italia 2002 Assemblée generale dei partecipanti, tenuta in Roma il giorno 31 maggio 2002, Bozze di stampa, Roma
- Banfield E, 1958 The Moral Basis of a Backward Society, Glencoe (Illinois) Free Press
- Barbagallo F, 1994 La modernità squilibrata del Mezzogiorno d'Italia, Torino, Einaudi
- Barbagli M 1998, Immigrazione e criminalità in Italia, Bologna, Il Mulino
- Barzini L, Jr, 1964 Gli italiani, Milano, Mondadori, 1964
- Becchi A, 1995 La questione meridionale, i Pasquino (red.), La politica italiana. Dizionario critico 1945-95, Roma-Bari, Laterza
- Bellu R, 1990 Imprenditori meridionali: sono diversi dagli altri imprenditori? Uno studio culturale incrociato, i Mezzogiorno d'Europa, n. 3, Luglio/settembre
- Betz H, 1991 Political conflict in the postmodern age: radical right-wing parties in Europe, i Current Politics and Economics of Europe, Vol. I n.3
- Billotta B, 1983 La burocrazia italiana tra due culture; un'ipotesi sullo sviluppo della meridionalizzazione della Pubblica amministrazione, I Rivista trimestrale di Scienza dell'Amministrazione, n. 3
- Biorcio R, 1991 La Lega come attore politico: dal federalismo al populismo regionalista i Renato Mannheim La Lega lombarda, Milano, Feltrinelli
- Biorcio R, 1999 La Lega Nord e la transizione italiana, i Rivista italiana di scienza politica, anno XXXIX, n.1, aprile
- Biorcio R, 1997 La Padania promessa, Milano, Il Saggiatore,
- Bodo G, Viesti G, 1997 La grande svolta. Il Mezzogiorno nell'Italia degli anni Novanta, Roma, Donzelli editore
- Bossi U, Vimercati Daniele 1992, Vento dal Nord. La mia Lega, La mia Vita, Milano, Sperling e Kupfer
- Cafagna, L, 1989 Dualismo e sviluppo nella storia d'Italia, Padova, Marsilio
- Cafiero S, 1989 Tradizione e attualità del Meridionalismo, Svimez, Bologna, Il Mulino
- Capparucci M 1996, I fattori dimensionali, tecnologici e di mercato nei differenziali retributivi delle imprese meridionali, i Rassegna economica, Anno LX, n.4, ottobre-dicembre
- Cappelletti L, 1994 Caratteristiche strutturali dei quadri direttivi dell'amministrazione, i Cassese S Franchini C. (red.), L'amministrazione pubblica Italiana Un

- profilo, Bologna, Il Mulino, Seconda edizione aggiornata al 1994
- Caracciolo, A, 1958 L'inchiesta agraria Jacini, Torino, Einaudi
- Cardini, A, 1985 Antonio De Viti De Marco, La Democrazia incompiuta 1858-1943, Bari, Laterza
- Cartocci R, 1990 Elettori in Italia. Riflessioni sulle vicende elettorali degli anni ottanta, Bologna, Il Mulino
- Cassano F, 1996 Il pensiero meridiano, Roma, Laterza, 1996
- Cassese S, 2001 La Storia e i caratteri dello Stato i Sabino Cassese (red.) Ritratto dell'Italia, Bari, Laterza
- Cassese S, 1999 Italy Senior Service: An Ossified World i Page E, Wright V, (eds) Bureaucratics Elites in Western European States, Oxford, Oxford University Press
- Cassese S, Franchini C, (red.) 1994 L'amministrazione pubblica Italiana Un profilo, Bologna, Il Mulino, Seconda edizione aggiornata al 1994
- Castonovo, V, 1975. Storia d'Italia, Vol. IV. Dall'Unità ad oggi, Tomo I La storia economica, Torino Einaudi
- Catanzaro R, 1988 Il delitto come impresa Storia sociale della Mafia, Padova, Liviana Editrice
- Cavour conte di Camillo Benso 1872, Discorso tenuto alla Camera il 16 ottobre 1860, i Camera dei Deputati Discorsi parlamentari, Camera dei Deputati, Roma
- Cavour conte di Camillo Benso 1961, I carteggi di Cavour, Zanichelli, Bologna
- Censim 2003 www.cesim.org
- Censis 1993 27 rapporto sulla situazione sociale del Paese 1993, Milano, Angeli
- Censis 1995 29 Rapporto sulla situazione sociale del paese 1995, Milano, Angeli
- Censis 1998 32 rapporto sulla situazione sociale del Paese 1998, Milano, Angeli
- Censis 2000a Italy today, Social picture and trends, Milano Franco Angeli
- Censis 2000b, 34 rapporto sulla situazione sociale del paese, anno 2000
- Censis 2001, 35 rapporto sulla situazione sociale del Paese 2001, Milano, Franco Angeli
- Censis 2003 Impresa e criminalità nel Mezzogiorno i [Http://www.censis.it/censis/ricerche/2003/criminalita/index.html](http://www.censis.it/censis/ricerche/2003/criminalita/index.html)
- Chiarini R, 1995 L'alta burocrazia ministeriale, modelli di reclutamento e carriera, i Rivista italiana di scienza politica, anno XXV, n. 1, aprile
- Chinnici G, Di Giovanni R, 1985 Il clientelismo tra realtà sociale e vita quotidiana, i Sociologia del diritto, n. 1
- Chubb J 1982, Patronage Power and Poverty in Southern Italy, Cambridge, Cambridge University Press
- Ciccotti E, 1904 Sulla Questione meridionale, Milano
- Ciconte E, 1992 'Ndrangheta dall'Unità ad oggi, Bari, Laterza, 1992
- Clough S, Levi C, 1956 Economic Growth of Italy: An Analysis of the Uneven Development of North and South i Journal of Economic History, Vol. XVI
- Cohn Jr S, K, 1994 La storia secondo Putnam i Polis VIII, 2 agosto
- Colajanni N 1998, Settentrionali e Meridionali d'Italia, Sandron, Milano
- Contini B, 1998 Tendenze delle retribuzioni e del costo del lavoro nell'economia meridionale: alcune riflessioni preliminari, i Rassegna economica, Anno LXII, n. 1, gennaio-giugno
- Cuffaro M. Cusimano G. Vassallo E, 2003 Consumi e condizioni di vita delle famiglie italiane, i *Studi e note di Economia*, 1
- D'Amino N, Trifilidis M, 1989 Concorrenza, rischio e costi del credito nel Mezzogiorno, i Rassegna economica Anno LII, n. 2, aprile-giugno
- D'Antonio, F, D'Antonio M, 1998 The future of the Mezzogiorno. Trends, interpretations and policies i *Review of economic conditions in Italy*, n. 3 September-December
- Darkest, D, J, 1999 Italy The Nations and Stereotypes of the Mezzogiorno, 1860-1900, New York
- Davanzati F, 2001 Sicurezza e opinione pubblica in Italia, i Rassegna italiana di sociologia, 1
- De Ceco M, 2001, L'economia italiana negli ultimi trent'anni i Sabino Cassese (red.) Ritratto dell'Italia, Roma, Laterza
- De Crescenzo L, 1980(1977) Così parlò Bellavista. Napoli, amore e libertà, Milano, Mondadori, 1980 (1977)
- De Felice F, Parlato V, 1966 Introduzione a Antonio Gramsci. La questione meridionale, Roma, Editori Riuniti
- De Filippo E, 1950a, Napoli milionaria, Torino, Einaudi
- De Filippo E, 1950b, Natale in casa Cupiello, Torino, Einaudi
- De Luna G, (red.) 1994 Figli di un benessere minore La Lega 1979- 1993, Firenze, La nuova Italia
- De Masi D. (red) 1961 Edward C. Banfield, Le basi morali di una società arretrata, nuova edizione "una comunità nel mezzogiorno" Bologna il Mulino

- De Mauro T, (1963) 1984 Storia linguistica dell'Italia unita, Bari, Laterza
- De Rosa G, 1974 La meridionalizzazione dello Stato i Fabio Luca Cavazza och Stephan R. Grabaud, *Il caso italiano*, Milano, Garzanti, 1974
- De Ruggiero G, 1954 Il pensiero politico, 1954
- De Viti De Marco A. 1929 Un trentennio di lotte politiche, 1894-1922, Tip. Cuggiani, Roma
- Devoto G. & Oli G. C., 1992 Nuovo vocabolario della lingua italiana, Milano, Selezione dal Reader's Digest, 1992
- Di Palma M, Mazziotta C, Rosa G, 1999 Il ritardo infrastrutturale del Mezzogiorno d'Italia: un'analisi a livello nazionale ed europeo, i Rassegna economica, anno LXII, n.2 luglio-dicembre 1999
- Di Palma M (utg.) 1990 Le infrastrutture a rete, Sipi, Roma
- Diani M, 1996 Linking Mobilization Frame and political Opportunities: Insight from regional populism in Italy, i American Sociological Review, Vol. 61 (december: 1053-1069)
- Donzelli C, 1990 Mezzogiorno tra "questione" e purgatorio. Opinione comune, immagine scientifica, strategie di ricerca, i Meridiana, n.9
- Dorso 1962, (red. B. Caizzi) La classe dirigente meridionale, i Nuova antologia della questione meridionale
- Dorso G, 1972 (1925) La rivoluzione meridionale, Torino, Einaudi
- Eckaus, R. S, 1961. The North-South Differential in Italian Economic Development, i The Journal of Economic History, vol. XXI, 1961, n.3
- Eurispes 1996 L'atteggiamento degli italiani nei confronti dell'immigrazione extracomunitaria, hemsida <http://www.mix.it/eurispes/Eurispes/96/2.htm>;
- Eurispes, 2001 2 rapporto nazionale sulla condizione dell'infanzia della preadolescenza e dell'adolescenza, Eurispes, Roma, 2001
- Fortunato G, 1973 Il Mezzogiorno e lo Stato italiano, Firenze, Vallecchi
- Franchetti, L, Sonnino, S, 1974 Inchiesta in Sicilia, Vol. II
- Franchetti L, 1925 Condizioni politiche e amministrative della Sicilia, Firenze Vallecchi
- Fucini R, (1877) 1919 Napoli a occhio nudo, Roma Ed. La Voce
- Gaetani d'Aragona, G, 1992 Dualismo e intervento pubblico nel Sud, i Mezzogiorno d'Europa, anno 12, gennaio/marzo n.1
- Galasso G, 1997 L'altra Europa Per un'antropologia storica del Mezzogiorno d'Italia, nuova edizione accresciuta, Lecce, Argo
- Gambetta D, 1992 La mafia siciliana. L'industria della protezione privata, Torino Einaudi
- Ginsborg P, 1989 Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi, Società e politica 1943-1900 I. Dalla guerra alla fine degli anni '50, Torino, Einaudi, 1989
- Gramsci A, 1975 Quaderni dal carcere, Torino, Einaudi, (1948-1951)
- Gramsci A, 1966 (1962) La questione meridionale (De Felice, Parlato red.) Roma, Editori Riuniti
- Gubert T. 1992 Persistenze e mutamenti dei valori degli italiani nel contesto europeo, Riverdito edizioni, Como
- Guidorossi G, 1994 Gli italiani e la politica, Milano, Franco Angeli, 1984;
- Halpner R, Dal Lago E, 2002 The American South and the Italian Mezzogiorno. Essays in Comparative History, New York, Palgrave
- Harvie C, 1994 The Rise of Regional Europe, London and New York, Routledge
- Hess H, 1970, Mafia: Zentrale Herrschaft und lokale Gegenmacht, Tübingen
- Il sole24 Ore 2001, martedì den 17 december
- Istat 1996, Statistiche della scuola media, Roma Istat
- Istat 1999 Statistiche in Breve del 20 luglio 1999, <http://istat.it/Anotizie/Aaltrein/statinbrev/cellulari.html>
- Istat 2001a, Bilancio demografico nazionale, anno 2001, [Http://www.istat.it](http://www.istat.it)
- Istat 2001b, Rapporto annuale La situazione del paese nel 2000, Roma, Istat
- Istat 2003 [Http://www.istat.it](http://www.istat.it)
- Jappelli T, 1993 Banking competition in Southern Italy: a review of recent literature, i Studi economici Anno XLVIII, n. 49
- Jossa B, 1997 I differenziali tra i tassi bancari al Nord e al Sud, i Nord e Sud, Nuova serie, Anno XLIV, Giugno
- Kertzer I. D. 1996 Journal of modern history, vol.68, n.1, March
- Lengrand P, Rovani J, 1960 i Jean Meyrat, La Calabre, Paris, Colin
- La Palombara J, 1993 Political Science Quarterly Vol.108 n.3
- La Repubblica, Roma 1989
- La Repubblica 2002 1 marzo bilaga Il Venerdì s. 18.
- La Stampa 2001a, 3 dicembre
- La Stampa 2001 b, 28 giugno
- La Stampa 2002, 20 marzo, s.6
- Leonardi R, 1993 L'ascesa dell'Europa meridionale: centro e periferia nella comunità europea i Rivista italiana di scienza politica, anno XXIII, 3, dicembre
- Levi C, (1945) 1995 Cristo si è fermato a Eboli, Torino, Einaudi,

- Lombroso, C 1998 *In Calabria (1862-1897)* Giannotta, Catania,
- Louis J, Briquet Sawicki F, (eds), 1998 *Le clientélisme politique dans les sociétés modernes*, Paris, Puf
- Mack Smith D, 1976 *Storia della Sicilia medioevale e moderna*, Bari, Laterza
- Malmström C, 1988 *Regionen, makten och härligheten. Regionala partier i Västeuropa*, SNS Förlag, Stockholm
- Mannheimer R (red.), 1991 *La Lega Lombarda*, Milano, Feltrinelli
- Marotta G, 1949 *L'oro di Napoli*, Milano, Bompiani
- Mazzocchi S, 1994 *Nell'anno della Tigre. Storia di Adriana Faranda*, Firenze, Baldini & Castoldi
- Melotti U, 1992 *L'atteggiamento degli italiani nei confronti dell'immigrazione extracomunitaria. La percezione del problema*, i *Up & down*, anno V, n.1 gennaio
- Messori M, 1997 *Banche e finanza per lo sviluppo del Mezzogiorno*, i *Meridiana*, 29
- Millock, K, Olson, S. 1993, *Il Divario Nord Sud: un approccio istituzionale al Mezzogiorno i Mezzogiorno d'Europa*, anno 13, gennaio/marzo n.1
- Minichello G, 1997 *Meridionalismo Storia dei Movimenti e delle idee*, Milano, Editrice bibliografica
- Mutti A, 1994a *I sentieri dello sviluppo*, i *Rassegna italiana di sociologia*, a. XXXV, n.1, gennaio-marzo
- Mutti A, 1994b *Il particolarismo come risorsa. Politica ed economia nello sviluppo economico*, i *Rassegna italiana di Sociologia*, a. XXXV, n. 4, ottobre-dicembre 1994
- Nichols P, 1975 *Italia Italia*, Milano, Garzanti, 1975
- Nitti F. S. 1958 *Edizione nazionale delle opere di Savio Nitti*, Roma, Editori Riuniti
- Paci, R, Pisciuddu, N, 1994 *Intervento pubblico, industrializzazione e crescita nelle regioni del mezzogiorno*, i *Studi economici*, Anno II, nuova serie n. 54
- Pedio T, (red.) 1983 *Socialismo e libertà*, Edizioni Levante, Bari
- Pescosolido, G, 1998 *Unità nazionale e sviluppo economico*, Bari, Laterza
- Peters G, B, 1978 *The Politics of Bureaucracy. A Comparative Perspective*, Longman, New York and London
- Petrusewicz, M, 1998, *Come il Meridione divenne una Questione Rappresentazioni del Sud prima e dopo il Quarantotto*, Catanzaro, Rubbettino editore
- Piattoni S, 1988 *Clientelismo virtuoso: una via di sviluppo nel Mezzogiorno*, i *Rivista italiana di scienza politica*, a. XXVIII, n.3, dicembre
- Piperno F, 1997 *Genius loci e individuo sociale; elogio dello spirito pubblico meridionale*, Roma, Manifesto libri
- Piselli F, 1981 *Parentela ed emigrazione. Mutamenti e continuità in una comunità calabrese*, Torino, Einaudi
- Pizzomo A 1961, *Familiarismo amorale e marginalità storica ovvero perché non c'è niente da fare a Montegrano*, i *Domenico De Masi (red.)*, *Le basi morali di una società arretrata*, Bologna, Il Mulino, 1961
- Prosperetti L, Varetto F, 1990, *I differenziali di produttività Nord-Sud nel settore manifatturiero. Un'analisi microeconomica*, Nomisma
- Putnam, R, 1993 *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton
- Quassoli F, 1999 *Immigrazione uguale criminalità Rappresentazioni di senso comune e pratiche organizzative degli operatori del diritto i Rassegna italiana di sociologia*, a. XXXX, n.1 gennaio-marzo
- Ragionieri E, 1979 *Politica e amministrazione nello Stato unitario*, nu i *Politica e amministrazione nella storia dell'Italia unita*, Roma, Editori Riuniti
- Romeo R, 1978 (1959) *Risorgimento e capitalismo*, Laterza, Roma-Bari
- Salvadori M, 1960 *Il mito del buongoverno. La Questione meridionale da Cavour a Gramsci*, Torino, Einaudi
- Salvemini G, 1973 *Movimento socialista e Questione Meridionale*, Milano Feltrinelli
- Santoro M, 1996 *Mafia, cultura e politica i Rassegna italiana di sociologia*, anno XXXIX, n.4, dicembre
- Schneider J, & Schneider P. 1976, *Culture and Political Economy in Western Sicily*, New York Academy Press
- Sciolla L, 1977 *Italiani, stereotipi di casa nostra*, Bologna, Il Mulino
- Sciolla L, 2003 *"Cultura civica e "carattere nazionale". Il caso italiano in prospettiva comparata"*, i *Gaspare Nevola Una patria per gli italiani La questione nazionale oggi tra storia, cultura e politica*, Milano, Carocci
- Sereni E, 1960 (1946) *Il capitalismo nelle campagne, 1860-1900*, Torino, Einaudi
- Silverman S. F. 1968 *Agricultural Organization, Social Structure, and Values in Italy. Amoral Familiarism Reconsidered i American Anthropology*, 70 (1968) 1
- Schneider J, Peter Schneider P, 1976 *Culture and Political Economy in Western Sicily Jane Schneider & Peter Schneider, Culture and Political Economy in Western Sicily*, New York Academy Press

- Svimez, 1999 Rapporto 1999 sull'economia del Mezzogiorno, Bologna Il Mulino
- Svimez, Rapporto 2003 sull'economia del Mezzogiorno, i www.SVIMEZ.It Rapporto 2003, p.4
- Taggart P. A. 1996, *The New Populism and the New Politics*, London McMillan
- Tarrow S, 1996 *Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work*, i *American Political Science Review*, Vol. 90, n.2
- Teti V. 1993 *La razza maledetta Origini del pregiudizio antimeridionale*, Roma, manifesto libri
- Tortorella, G, 1994 *Patterns of economic retardation and recovery in South Western Europe in the Nineteenth Century I Economic History Review*, 47, 1, february 1
- Tranfaglia N, 1991 *La mafia come metodo*, Laterza, Roma-Bari
- Turiello P 1889, *Governo e governati in Italia*, Vol. I Fatti. Seconda edizione rivista e aggiornata, Bologna, Zanichelli,
- TV-program 1999 *La storia siamo noi; per una storia sociale dell'Italia 1945-1999: i miti in pellicola*, RAI 3, lördag 13 november 1999 kl. 19
- Pepe F, 1998 *Il rapporto banca imprese nel Mezzogiorno*, i *Rassegna economica*, Anno LXII, n.1, gennaio-giugno
- Pontieri E, 1943 *Il tramonto del baronaggio siciliano*, Firenze, Sansoni
- Tägil S, (red.) 1998 *Europa, historiens återkomst, ny, reviderad och utökad upplaga*, Stockholm, Gidlunds förlag, 1998
- Ventriglia F, 1986 *I crediti di sofferenza nel Mezzogiorno*, i *Rassegna economica*, Anno L, n. 3, maggio giugno 1986
- Villari P, 1971 (1875) *Le lettere meridionali e altri scritti sulla questione sociale in Italia*, Loescher, Torino
- Vitale M, 1999 *Uttalande till TG3*, 14 februari 1999, kl. 19
- Walston J, 1988 *The Mafia and Clientelism. Roads to Rome in post-war Calabria*, Routledge London and New York
- Zingarelli N, 1983 *Il nuovo Zingarelli Vocabolario della lingua italiana*, Bologna, Zanichelli
- Zinn D, L, 2001 *La raccomandazione Clientelismo vecchio e nuovo*, Donzelli